

Μεταπτυχιακό μάθημα καθηγητού κ. Σταύρου Γιαγκάζογλου,
«Θεολογία και Πολιτισμός», Β' εξάμηνο, 25 Ιουνίου 2025.

Κείμενο Γεωργίας Τζανάκη, Υποψ. Δρ. Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ

Η σημασία της Ορθόδοξης πολιτικής θεολογίας στον σύγχρονο κόσμο

Εισαγωγή

Το βιβλίο του Ευάγγελου Βενιζέλου *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική* αποτελεί το σημείο αναφοράς της παρούσας εισήγησης, στη συνάφειά του με το κείμενο: *Υπέρ της του κόσμου ζωής. Μια ορθόδοξη χριστιανική προσέγγιση στα φλέγοντα ζητήματα της σύγχρονης ζωής*¹ που αποτελεί κατεξοχήν παράδειγμα πολιτικού λόγου της σύγχρονης ορθόδοξης θεολογίας. Στον τίτλο του βιβλίου διακρίνουμε στη σύζευξη των όρων *πολιτική, θεολογία, σύνταγμα και ηθική*, τη συνοπτική προεικόνιση του εγχειρήματος του συγγραφέα να εξετάσει σε «συσχέτιση» και «αντιδιαστολή»² την πολιτική θεολογία και τη συνταγματική ηθική. Αν κάποιος προσέξει ξανά τον τίτλο αφού διαβάσει το βιβλίο, ενδεχομένως να διακρίνει και την αόρατη μελάνη της γραφής του συγγραφέα να γεμίζει το εξώφυλλο με τη σταυρική παράσταση ενός ανθρώπου στον χώρο που η συνταγματική τάξη ορίζει, να ισορροπεί ως ζυγός μεταξύ των πολιτικών και ηθικών δυνάμεων, που μπορούν, όπως η ιστορία μας διδάσκει, να συνθλίψουν έως εξαφάνισης ή να εκτείνουν στις δημιουργικές του διαστάσεις το είναι του κόσμου τούτου. Τη θεολογική ενότητα πολιτικού και ηθικού στοιχείου στον πολιτικό λόγο που η ορθόδοξη θεολογία μπορεί να κομίσει και να υποστηρίξει με το αγαπητικό της ήθος στον δημόσιο χώρο, ευελπιστούμε να προσεγγίσουμε στην παρούσα προσπάθεια.

Στην εποχή μας που το διακύβευμα της ζωής του κόσμου παραμένει εγκλωβισμένο στις συμπληγάδες του κενού της ιστορίας, η ορθόδοξη θεολογία οφείλει να αρθρώσει και να

¹ Το κείμενο δημοσιεύθηκε το 2020 και είναι καρπός της ειδικής επιτροπής θεολόγων που μετά την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο η οποία πραγματοποιήθηκε στην Κρήτη το 2016, όρισε ο Οικουμενικός Πατριάρχης, αναθέτοντάς της να καταγράψει την κοινωνική διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ως σημείο αναφοράς της σχέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τον σύγχρονο κόσμο. (π. Ι. Χρυσανγής, «Παράρτημα» στο *Υπέρ της του κόσμου ζωής. Μια ορθόδοξη χριστιανική προσέγγιση στα φλέγοντα ζητήματα της σύγχρονης ζωής*, επιμ. π. Ι. Χρυσανγής, D. Bentley, μτφρ. Ν. Ασπρουλης, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, 2024, σσ. 193-195.

² Ευ. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική. Μελέτες και δοκίμια*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 2024, σ. 13

υποστηρίζει με τη διακονία της, τον οικείο πολιτικό λόγο της στο δημόσιο χώρο σε μία «ριζοσπαστική θεώρηση των διαφόρων κοινωνικών προβλημάτων».³ Μία τέτοια θεολογία είναι ικανή με κέντρο το ασκητικό ήθος της Εκκλησίας, να προσλάβει, να κατανοήσει τα προβλήματα του σύγχρονου κόσμου και να συνεργαστεί με τις υγιείς δυνάμεις της κοινωνίας, για την αντιμετώπιση τους⁴ «διακονώντας τὸν ἐμπερίστατο ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας»⁵.

Μια τέτοια θεολογία στη στέρεη βάση της ζώσας παράδοσης της Εκκλησίας, μπορεί να έχει πολιτικό λόγο και να είναι δημόσια στον απόλυτο βαθμό της εκκλησιαστικότητάς της.⁶ Να είναι, στη γραμμή της παράδοσής της, «άνοικτὴ καὶ προσαρμοστικὴ, νὰ διαλέγεται καὶ νὰ προσλαμβάνει τὰ νέα δεδομένα τοῦ πολιτισμοῦ σὲ οἰκουμενικὴ βάση.»⁷ Τότε ἀπὸ τὴ συνάφεια πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ στὴ δημόσια σφαῖρα, δὲν θὰ ἀπουσιάζει καὶ τὸ «αληθινό», τὸ ἐν Χριστῷ αληθινὸ στοιχεῖο τῆς ζωῆς, πὺν ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπο νὰ διαμορφώνει τὴν πολιτικὴ τοῦ ταυτότητα στὴν πληρότητα πὺν τὴν καθιστᾷ προσωπικὴ με τρόπο ἀναπαλλοτρίωτο ἀπὸ κάθε διακινδύνευση. Ὁ ἄνθρωπος μόνον ὡς πολιτικὸ καὶ ἠθικὸ πρόσωπο ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συνθέτει δημιουργικὰ «τὸ αληθινό, τὸ καλὸ καὶ τὸ ωραίο.»⁸ Νὰ ἐπιλέγει νὰ στέκει σαν ἄλλος Τελώνης⁹ μεταξύ πολιτικῆς καὶ ἠθικῆς φωτίζοντας με τὴ χριστοειδὴ λάμψη τῆς ταπεινότητος καὶ ὅχι με τὸ εφήμερο φῶς τῆς υπαγορευμένης ἀρετῆς, τὰ «πολιτικά μονοπάτια»¹⁰ πὺν ὁδηγοῦν πρὸς ἐκείνη τὴν οἰκουμενικότητα ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ σώσει τὸν κόσμον.¹¹

...

Στὸ περιβάλλον τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας, ἡ *πολιτικὴ θεολογία* δὲν εἶναι ἓνα σχολαστικὸ τύπου διακριτὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο. Ἀφορᾷ συγκεκριμένα τὴ στάση, τὸν λόγο καὶ τὴν ἀποστολὴ τῆς Εκκλησίας στὴ δημόσια σφαῖρα, καθορισμένα ἀπὸ τὸ ευχαριστιακὸ

³ Στ. Γιαγκάζογλου, «Επίμετρο» στὸ *Υπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς*, ὁ.π., σ. 183.

⁴ ὁ.π., σσ. 179-180.

⁵ Στ. Γιαγκάζογλου, *Στὸ μεταίχμιον τῆς θεολογίας. Δοκίμια γιὰ τὸν διάλογο θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ*, ἐκδόσεις Δόμος, Αθήνα, 2018, σ. 491.

⁶ ὁ.π., σ. 490.

⁷ ὁ.π.

⁸ I. Wallerstein, *Εὐρωπαϊκὸς Οἰκουμενισμὸς. Ἡ ρητορικὴ τῆς δυνάμεως*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, ἐκδόσεις Θύραθεν, Αθήνα, 2010, σ. 108.

⁹ *Λουκ.* 18.9-14.

¹⁰ I. Wallerstein, ὁ.π., σ. 113.

¹¹ ὁ.π., σσ. 46-47, 112-113.

ήθος και την πολιτειότητά της.¹² Η ορθόδοξη θεολογία είναι πολιτική θεολογία με την έννοια της κίνησης από το κέντρο της μυστικής ζωής της Εκκλησίας προς τον κόσμο και τη ρέουσα πραγματικότητα με την έννοια της «θεολογικής προσέγγισης του πολιτικού» (We use the term “political theology” in the sense of the theological approach to the political.),¹³ δηλαδή του συνόλου των ζητημάτων που απαρτίζουν και απασχολούν τη ζωή της κοινωνίας. Ο λόγος της Εκκλησίας αναπτύσσει την πολιτική διάστασή του στη γραμμή της βιβλικής και πατερικής παράδοσης, όσο ανταποκρίνεται στις προκλήσεις της εποχής με την ασκητική κοινωνικότητα που ωθεί προς τον πλησίον ως Χριστό, και όσο αποφεύγει τον πειρασμό της διάβρωσης του λόγου της από την ιδεολογική ατμόσφαιρα του δημόσιου πολιτικού χώρου. Με τις προϋποθέσεις αυτές η ορθόδοξη πολιτική θεολογία είναι πρακτική και μυστική θεολογία, που μπορεί να γίνεται ολοένα και πιο πολιτική με το πολιτικό στοιχείο της καθορισμένο αυτοδύναμα από το θεολογικό στοιχείο στη βάση της καθολικότητας, της αποστολικότητας και οικουμενικότητας της Εκκλησίας. Η συνοδικότητα, η διακονία και η ασκητικότητα, η ευχαριστιακή ανοικτότητα της Εκκλησίας, είναι, όσο διατηρούν τον σωτηριολογικό τους προσανατολισμό, πράξεις με πολιτική βαρύτητα στο μέτρο της μυστικής πολιτειότητας που τις εμπεριέχει¹⁴. Η πολιτική διάσταση της ορθόδοξης θεολογίας κρίνεται, εν τέλει, από την ετοιμότητά της να είναι μαρτυρία του «εὐαγγελικοῦ μηνύματος πού εἶναι [όπως ο Ο. Clement το συνοψίζει στο έργο του Ἡ θεολογία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Θεοῦ] ἀναγγελία καὶ μαρτυρία τῆς σ ω τ η ρ ι α ς μ έ σ α ἀ π ὀ τ ῆ ν ἀ γ ά π η ς».¹⁵

Ενδεικτικό παράδειγμα της πολιτικής διάστασης της σχέσης της Εκκλησίας με τον κόσμο και της θεολογίας που την εκφράζει, αποτελεί ο αγώνας του Οικουμενικού Πατριάρχη για την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος. Αγώνας που μέχρι σήμερα συνεχίζεται με διαρκή και αμείωτη μέριμνα στη γραμμή της σκέψης του μακαριστού μητροπολίτη Ι. Ζηζιούλα που από τη δεκαετία του 1960 ασχολήθηκε με «το πρόβλημα τῆς προστασίας τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἀνθρώπου»¹⁶. Η μέριμνα του μητρ. Περγάμου για το οικολογικό

¹² Στ. Γιαγκάζογλου, *Στο μεταίχμιο της θεολογίας*, ό.π., σσ. 183-186. Α. Papanikolaou, *ή πολιτική τῆς θέωσης*, σσ. 51-53εξ.

¹³ βλ. στο Ευ. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική*, ό.π. σσ. 303-1 και υποσημείωση 31 για το Kristina Stoeckl, Ingeborg Gabriel, Aristotle Papanikolaou Ieds.) *Political Theologies in Orthodox Christianity* (Bloomsbury, 2017).

¹⁴ Στ. Γιαγκάζογλου, *Στο μεταίχμιο της θεολογίας*, ό.π., σσ. 183-186. Α. Papanikolaou, *ή πολιτική τῆς θέωσης*, σσ. 294-296. Ο. Clement, *Ἡ Θεολογία μετὰ τὸν “θάνατο τοῦ Θεοῦ”*, ό.π., σσ. 52, 61-72.

¹⁵ Ο. Clement, ό.π., σ. 61.

¹⁶ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Ἡ κτίση ὡς Εὐχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στο πρόβλημα τῆς Οἰκολογίας*, ἐπιμ. Ν. Ασπρούλης, ἐκδ. Πορφύρα, Ἀθήνα, 2019, σ. 13.

πρόβλημα ξεκίνησε, πολύ πριν η παγκόσμια κοινότητα τεθεί σε κατάσταση εγρήγορσης ως προς το πρόβλημα της μαινόμενης καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος από την ανθρώπινη δραστηριότητα: κατάσταση που στην εποχή μας εντείνεται και περιπλέκεται από τις ίδιες τις συνέπειές της. Ας θυμηθούμε από τα αναρίθμητα παραδείγματα της μέριμνας της Εκκλησίας για τον άνθρωπο και τον κόσμο, και την ειρηνική πολεμική χωρίς πόλεμο του Αγίου Νικολάου Καβάσιλα (14ος αι.). Από τη θέση του ως υψηλόβαθμος πολιτικός και διπλωμάτης στο πλευρό του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού, δεν δίσταζε να θίγει με δριμύ τρόπο θέματα κοινωνικής αδικίας και εκμετάλλευσης των φτωχών, προκειμένου να προστατευθούν κοινωνικά και οικονομικά αδύναμοι πολίτες, να θεραπευθούν επιμέρους ζητήματα και να αντιμετωπιστούν ευρύτερες κοινωνικές παθογένειες όπως ο τοκογλυφικός δανεισμός, η οικονομική και κοινωνική εκμετάλλευση και οι συνέπειές τους¹⁷.

Οι μορφές αδικίας προς τον άνθρωπο και τον κόσμο είναι διαχρονικό συστημικό πρόβλημα που σε πολιτικό και κοινωνικοοικονομικό επίπεδο δεν έχει επιλυθεί πέρα από την αποσπασματική υποχώρηση του σε κάποιες κοινωνίες. Τα αίτια είναι πολλά, και μπορούν να συνοψιστούν στο έλλειμμα δημοκρατίας σε επίπεδο κρατικό, διακρατικό και παγκόσμιο, και στη λογική της συμπίεσης ανθρώπου, κοινωνίας και πολιτικής ως περιεχομένου της ανεξέλεγκτης οικονομικής κανονικότητας που κυριαρχεί στο σύγχρονο κόσμο¹⁸. Η ρίζα αυτού του προβλήματος εντοπίζεται στη μακρά διαδικασία υποδούλωσης του δυτικού κόσμου στην κυριαρχία οικονομικών συμφερόντων και στον ιδεολογικό μηχανισμό που μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα είχε ήδη οδηγήσει στην τελική επικράτηση της οικονομίας της αγοράς, με το «αναποδογύρισμα» τη σχέσης κοινωνίας, πολιτικής και οικονομίας, με την οικονομία να γίνεται ασφυκτικός κλοιός του πολιτικού και του κοινωνικού στοιχείου της ζωής, μέχρι σήμερα.¹⁹

Το *πολιτικό* στοιχείο είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση και επίλυση του συνολικού προβλήματος της εποχής μας, όπως εκβάλλει στις ηθικές του μορφές σε επίπεδο

¹⁷ βλέπε Αγίου Νικολάου Καβάσιλα, «Τῇ εὐσεβεστάτῃ Αὐγούστῃ. Περὶ τόκου», http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/agios_nikolaos_kabasilas/peri_tokoy.htm.

¹⁸ Βλέπε στο κείμενο *Υπέρ της του κόσμου ζωής*, ό.π., κεφ. 1. §4 (σσ. 4-6), και κεφ. 4, §§ 32-41 (σσ. 65-91), για τη φτώχεια, τις συνέπειες των διαφόρων κορφών ανισότητας και τα δεινά του οικονομικού ολοκληρωτισμού της εποχής μας.

¹⁹ ό.π. και ιδιαιτέρως την καταληκτική §41, σ. . Κ. Πολάννι, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, πρόλογος J.E. Stiglitz, Εισαγωγή F. Block, F., μτφρ, Κ. Γαγανάκης, εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2007, σσ. 72-76, 237-248.

θεσμών και επιστήμης, κοινωνίας και οικονομίας, με το φαινόμενο μιας παρατεταμένης πολιτικής και ηθικής «κρίσης».²⁰ Το *πολιτικό* στην πρωτογενή του μορφή είναι ένα δυναμικό, ασταθές και μεταβαλλόμενο γεγονός σχέσεων, αποτέλεσμα της ανθρώπινης ανάγκης για την ασφάλεια της κοινωνικής συνύπαρξης. Στη θεολογική του μεταστοιχείωση το *πολιτικό* συνυφαίνεται με την ανθρώπινη κατάσταση σε συνθήκες της ιστορικής πορείας και αναζήτησης πραγμάτωσης εκείνης της κοινωνικότητας που μόνη αυτή μπορεί να οδηγήσει στην υπαρκτική πληρότητα του ανθρώπου πέρα από κάθε διακινδύνευση απώλειας της ζωής· πέρα δηλαδή από τη μειονεξία απέναντι στις κοσμικές δυνάμεις και από τον φόβο της παρουσίας και της ισχύος του «άλλου». Το πολιτικό τότε παύει να είναι μία έννοια τυφλή κάτω από τα πέπλα αδήριτων αναγκών και ψυχολογισμών· μορφοποιείται ως πράξη και ως ευθύνη συν-ύπαρξης των ανθρώπων και της ιστορικής τους διαδρομής στην προσπάθεια να αποκωδικοποιήσουν το γεγονός της ζωής καθαυτό, να το δαμάσουν και να υπερβούν τα όριά του.

Η πολιτική ως πράξη και ως ευθύνη, δεν είναι υπερβολή να ειπωθεί, ότι συναντά τότε τη θεολογία στο σημείο ακριβώς όπου ο άνθρωπος είναι πολύ περισσότερο από ατομικότητα, πολύ περισσότερο και από πολιτικό υποκείμενο, ένα πολιτικό πρόσωπο με συνειδησιακή εσωτερικότητα· ένα πρόσωπο σε σχέση, στο μεταίχμιο μεταξύ ύπαρξης και μηδενός²¹, όπου η ασκητική κοινωνικότητα του εν Χριστώ προσώπου χαρίζει στη γεωγραφία του χωμάτινου κόσμου τη σωτηριολογική του διάσταση. Εκεί, η πολιτική καλείται να ασκηθεί «στην έκμάθηση της αγάπης»²² με τρόπο προσωπικό. Εκεί, φανερώνεται η μεταφυσική πηγή που ζωογονεί την πολιτική όταν ο λόγος της μπορεί να αντηχεί τη μαρτυρία της Εκκλησίας ως ευχαριστιακής σύναξης προσώπων. Εκεί, η πολιτική παύει να είναι μια νοητική κατασκευή, ένας τρόπος διαχείρισης των πραγμάτων, ένας «χαλκός ήχων ή κύμβαλον αλαλάζον» (Α΄ Κορ. 13,1). Κατά χάρη προσωποποιείται και δεν εκφέρει μόνο τον λόγο της αγάπης του μυστικού σώματος της Εκκλησίας, αλλά λαμβάνει χαρισματικά το σώμα, το πρόσωπο, τη ζωή της εν Χριστώ αγάπης και τριαδικής κοινωνίας. Η πολιτική ως ασκητική της μυστικής συνύπαρξης του ανθρώπου με τον συνάνθρωπο και τον κόσμο μπορεί να οδηγεί όλη την

²⁰ Ευ. Βελιζέλου, *ό.π.*, σσ. 84-96· «Προκλήσεις και προοπτικές για το μέλλον της Ευρώπης» στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική. Τετραμηνιαία Πολιτική και Οικονομική Επιθεώρηση*, τχ. 29, 2013, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 29-30.

²¹ Στ. Γιαγκάζογλου, *Στο μεταίχμιο της θεολογίας*, *ό.π.*, σσ. 22-26, 74-78, 336-339.

²² Α. Papanikolaou, *ή πολιτική της θέωσης. Η Όρθοδοξία συναντά την Δημοκρατία*, Μτφρ. Ν. Ασπρούλης, Εισαγωγή Π. Καλαϊτζίδης, σειρά Έν Διαλόγω - 2, Εκδ. Δημητριάδος, Βόλος, 2015, σσ. 43-51.

κτιστή δημιουργία από την κατάσταση του «ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους» (*Α΄ Κορ.* 13,12.) στην θεανθρώπινη πληρότητα του «τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην» (*Α΄ Κορ.* 13,12-13.)

Την υπαρκτική αυτή υπερβολή της προωθημένης πέρα από κάθε ιδιοτέλεια, ενότητας πολιτικού και θεολογικού στοιχείου τονίζει, κατά τη γνώμη μας, ο Βενιζέλος στο βιβλίο του, προσεγγίζοντας το θέμα της σχέσης θεολογίας και δικαίου στις πολιτικές διαστάσεις και συνέπειές της. Στη μελέτη της σχέσης πολιτικής, θεολογίας, δικαίου και ηθικής δεν επιχειρεί να καταδείξει τον κοινό τους χώρο εντός του επιστημονικού πεδίου και τις μεταξύ τους αναλογικές συνδέσεις. Σκοπός του δεν είναι μία κλειστού τύπου επιστημονική πραγμάτευση των εννοιών. Επιχειρεί να τεκμηριώσει τη σημασία της πολιτικής διάστασης της ορθόδοξης θεολογίας στην εποχή μας, στη βάση της «μυστικής» ενότητας πολιτικού και θεολογικού στοιχείου και των απεριόριστων δυνατοτήτων τους προς χάριν της κοινωνίας, μέσα σε έναν κόσμο που ραγδαία αποδημοκρατικοποιείται και αποχριστιανοποιείται. Θεωρούμε ότι, εδώ, έχουμε τις ενδείξεις μιας πρωτότυπης ερμηνευτικής της πολιτικής θεολογίας και της σχέσης χριστιανικής και συνταγματικής ηθικής, η οποία εκκινώντας από τη νομική της βάση, κινείται αναγνωριστικά προς τον δημόσιο χώρο για να τεκμηριώσει το ενιαίο της πολιτικής, θεολογικής και νομικής του ταυτότητας.²³ Ρίχνει φως στις εσωτερικές εννοιολογικές και πρωτίστως ανθρωπολογικές συνδέσεις της κοινωνικής πραγματικότητας η οποία μεταξύ πολιτικής θεολογίας και συνταγματικής ηθικής υπάρχει και διακυβεύεται, όσο ρευστοποιείται το πολιτικό έδαφος κάτω από τα πόδια των σύγχρονων κοινωνιών.²⁴

Ως προς τη μεθοδολογική διάσταση του εγχειρήματός του, ο Βενιζέλος υιοθετεί την κατά Ernst Kantorowicz θεώρηση της σημασίας της πολιτικής θεολογίας για τη συγκρότηση του κράτους «ως θεσμού των θεσμών»²⁵ και συλλογικής νομικής οντότητας (πρόσωπο). Χρησιμοποιεί, κατά τη γνώμη μας, τον όρο *πολιτική θεολογία*, στην κοινή με τον Kantorowicz αναγωγή του πολιτικού και πολιτειολογικού στοιχείου, στη χριστολογική τους εγκόσμια αρχή, απελευθερώνοντας την έννοια του πολίτη και τα κοινωνικά ζητήματα -που ούτως ή άλλως έχουν τη δική τους δυναμική- από την κυριαρχία της πολιτικής θεωρίας. Για την επιστημολογική ταυτότητα του όρου *πολιτική θεολογία*, ο συγγραφέας σημειώνει ότι

²³ Ευ. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική* ό.π., σσ. 98-99, 111-112.

²⁴ *ό.π.*, 14, 25.

²⁵ *ό.π.*, σ. 19.

πρόκειται για μία έννοια «αμφίσημη» ως προς την κατανόηση και χρήση της μέχρι σήμερα στην επιστημονική κοινότητα. Ωστόσο σε ότι αφορά στη χριστιανική πολιτική θεολογία²⁶ διευκρινίζει ότι είναι μία έννοια σταθερή ως προς τις φιλοσοφικές και θεωρητικές καταβολές της και την παραδειγματική της αυτοτέλεια, καθώς συντίθεται από το πολιτικό και θεολογικό στοιχείο, ήδη σμιλευμένες μορφές της ανθρώπινης ροπής και ιστορικής της πραγμάτωσης προς την κατανόηση και βίωση του μυστηρίου της ζωής.²⁷

Τις δύο όψεις της η χριστιανική πολιτική θεολογία οφείλει στην ιστορική φορά του πολιτικού στοιχείου και τη θεσμική-νομική δομή του. Η πρώτη όψη αφορά στην εκκοσμικευτική πρόσληψη του χριστιανισμού από την πολιτική φιλοσοφία και πολιτειολογία. Σε αυτή την εκδοχή της η πολιτική θεολογία προσέφερε τους όρους διαμόρφωσης της δημόσιας σφαίρας μέσα από τη σχέση μεταξύ θεολογικού και πολιτικού στοιχείου.²⁸ Χωρίς τη μακροϊστορική σύνδεση της χριστιανικής θεολογίας με το πλέγμα νοήματος και ερμηνευτικής συγκρότησης των γενικών εννοιών του νεωτερικού πολιτισμού και της επιστημονικής και πολιτικής του συγκρότησης, έννοιες όπως ανθρώπινα δικαιώματα, κράτος δικαίου, δημοκρατία, πολίτης και άνθρωπος, ειρήνη, ελευθερία και συνεργασία σε οικουμενική προοπτική, δεν θα είχαν επιβιώσει των αλλεπάλληλων ιστορικών προκλήσεων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Με τον ίδιο τρόπο που ο χριστιανισμός οφείλει στη συνάντηση της παράδοσης του ιουδαϊσμού και του αρχαιοελληνικού πνεύματος και πολιτισμού, τις δυνάμεις που επέτρεψαν να εισέλθει στο ιστορικό πεδίο η δυναμική προοπτική του ευαγγελικού μηνύματος, ο νομικός και «συνταγματικός πολιτισμός»²⁹ που σταθεροποιεί τον πυρήνα του νεωτερικού πολιτικού συστήματος κρατών ακόμα και στη μετανεωτερική μορφή του, ζωογονείται από τον χώρο της χριστιανικής θεολογίας. Πάνω στις συνδέσεις και συνάψεις της θεολογικής και νομικής σκέψης, ισορροπεί η επιστημολογική ταυτότητα των εννοιών της πολιτικής και θεσμικής δομής του πολιτειακού χώρου του εθνικού κράτους.³⁰

²⁶ ό.π., σ. 32.

²⁷ ό.π., σσ. 12-22 και υποσημείωση 3. Βλέπε για την πρωταρχική αναφορά στην έννοια *θεολογία* στο Πλάτων, *Πολιτεία*, εισαγωγή-μτφρ.-ερμηνευτικά σημειώματα Ν. Μ. Σκουτερόπουλου, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2002, στιχ. 379^a 5-6, σ. 160, και στο ίδιο βλέπε Ν. Μ. Σκουτερόπουλου «Ερμηνευτικά Σημειώματα», σ. 805. Ν. Berdyaev, *Το πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου στον σύγχρονο κόσμο*, ό.π., σσ. 93εξ.

²⁸ Ευ. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική*, ό.π., σσ. 20-32.

²⁹ ό.π., σ. 24.

³⁰ ό.π., σσ. 20-25, 100-112. Ν. Berdyaev, *Το πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου στο σύγχρονο κόσμο*, Μτφρ. Ευ. Β. Γιούλτση, έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 48εξ. Α. Heywood, *Διεθνείς Σχέσεις*

Η δεύτερη όψη της πολιτικής θεολογίας αφορά τη στάση και δράση της χριστιανικής θεολογίας στη δημόσια σφαίρα. Στην περίπτωση αυτή η πολιτική θεολογία ως πράξη μπορεί να είναι μία μαρτυρία του ευχαριστιακού ήθους της Εκκλησίας. Μία υπαρξιακή «εξαίρεση» που υπερβαίνει την κανονικότητα της φθοράς. Ένα άλμα πίστεως της εσχατολογικής συνύπαρξης με τον Χριστό, πάνω από το κενό του πειρασμού της ιστορίας. Κατά τον μακαριστό μητρ. Περγάμου,

*ή Όρθοδοξία μέ τή λειτουργική ζωή της καί τήν πατερική θεολογία της, ἔχει νά ἀρθρώσει λόγον «ἀπό περιουσίας» στή σύγχρονη ἐποχή. Ἀρκεῖ μόνο νά βοηθηθεῖ ἀπό τή θεολογία της στό νά συνειδητοποιήσῃ τήν περιουσία της αὐτή καί, το σπουδαιότερο, νά τήν ἐρμηνεύσῃ στό σύγχρονο κόσμο».*³¹

Ωστόσο, συμφέροντα και αποκλίσεις από τη θεολογική κανονικότητα της Εκκλησίας αναπτύσσονται εντός της Ορθοδοξίας, υπονομεύοντας αυτή την προοπτική. Μιμούνται τον λόγο της πολιτικής θεολογίας προς χάριν συμφερόντων άσχετων προς το είναι, την πορεία και την αποστολή της Εκκλησίας, σχηματίζοντας εν τέλει ψευδείς όψεις της πολιτικής θεολογίας. Τέτοια περίπτωση είναι κάθε σύμπραξη με εθνοφυλετικά, πολιτικά και κομματικά συμφέροντα, ενώ ο «πολιτικός παρεμβατισμός»³² λαμβάνει ακραία μορφή σε περιπτώσεις όπως η στάση του Πατριαρχείου της Μόσχας στον πόλεμο Ρωσίας - Ουκρανίας, όπου μία «θεολογία του πολέμου»³³ συνιστά εμπράγματα άρνηση του ήθους της Εκκλησίας και της πολιτειότητας της, δηλαδή των θεμελίων του δικαιώματος της Εκκλησίας να αρθρώνει λόγο πολιτικό από θέση μέσα στη δημόσια σφαίρα.³⁴

Ένα από τα πιο κρίσιμα στοιχεία της πραγματείας της πολιτικής θεολογίας από τον Βενιζέλο, είναι η προσπάθεια να φωτιστεί η συνάφειά της με τη συνταγματική ηθική από το «τυφλό» σημείο της επιστήμης του δικαίου. Από το σημείο της «εξαίρεσης». Η «εξαίρεση» είναι εκείνο το στοιχείο, που υπάρχει μέσα στη νομικά ρυθμισμένη κανονικότητα του κοινωνικού, πολιτικού, οικονομικού και θεσμικού συστήματος, ενώ ταυτόχρονα υπερβαίνει την κανονιστικότητά της. Η «πραγματική εξαίρεση» στην πολιτειολογική τάξη, δεν είναι ένα

και Πολιτική στην παγκόσμια εποχή, μτφρ, επιμ. Χρ. Φραγκονικολόπουλος, Φ. Προέδρου, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2013, σσ. 506-517.

³¹ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Η κτίση ως Εύχαριστία*. ό.π., σ. 12.

³² Ευ. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική*, ό.π., σ. 27.

³³ ό.π., σ. 29.

³⁴ ό.π., σσ. 14-25.

έκτακτο γεγονός όπως π.χ. μία οικονομική ή πολεμική κρίση. Γιατί ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, το δίκαιο δεν εγκαταλείπει την ισχύ του. Στην παρούσα συνάφεια δεν μπορούμε να επεκταθούμε σε θέματα θεωρίας του δικαίου. Αρκούμεστε να αναφέρουμε τη σημασία της «εξαίρεσης» όπως ο Kirkegaard την εννοεί, ως νομική έννοια και ως παράγοντα με πολιτική δυναμική στη ζωή μιας κοινωνίας έναντι γενικών κατεστημένων κανονικοτήτων με θεσμική και νομική ισχύ. Είναι η εξαίρεση στην περίπτωση αυτή, η πηγή του πολιτικού ως «ολικού» στοιχείου³⁵ που νοσηματοδοτεί την ανθρώπινη ιστορία.³⁶ Η «εξαίρεση» υπερβαίνει παραγωγικά τη δικαιοτική και θεσμική τάξη του κράτους, εκτείνοντας τα όρια τους στην περιοχή της ηθικής και της θαυματουργικής της ισχύος. Γίνεται ο τόπος όπου η κοινωνία και ο κόσμος συνεχίζουν να διατηρούν την υπαρξιακή τους δυναμική πέρα από τα όρια του θετού δικαίου και της θεσμικής κανονικότητας κατά τρόπο παράδοξο για την κατεστημένη τάξη.³⁷

³⁵ C. Schmitt, *Πολιτική θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, μτφρ.-σημειώσεις- επιλεγόμενα Π. Κονδύλης, σειρά *Λεβιάθαν* 2 εκδόσεις Κουκκίδα, Αθήνα ³1994, σ. 12.

³⁶ *ό.π.*, σσ. 35εξ

³⁷ βλέπε ενδεικτικά, για το ζήτημα της «εξαίρεσης» στο έργο του Carl Schmitt (1888-1985) Γερμανού φιλόσοφου και νομικού, *Πολιτική θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1922 (ακολούθησε δεύτερη έκδοση το 1934). Στο έργο αυτό ο Schmitt επιχειρεί μια λεπτομερή επιστημολογική μελέτη της έννοιας της *πολιτικής θεολογίας* και της σημασίας της στη διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτικής και της πολιτειολογίας. (βλ. στο Π. Κονδύλη, «Σημείωμα για την ελληνική έκδοση», στο C. Schmitt, *Πολιτική θεολογία*, *ό.π.*, σ. 9.) Ο Schmitt εστιάζει στην *κυριαρχία* ως εννοιολογικό τύπο που για να λειτουργεί σε πραγματικές συνθήκες χρειάζεται την κανονιστική ισχύ που επιτρέπει σε ένα φυσικό ή νομικό πρόσωπο να ενεργεί ως κυρίαρχος: να λαμβάνει δηλαδή, αποφάσεις οι οποίες υπερβαίνουν τα όρια του πολιτικά και νομικά ορισμένου κανονιστικού πλαισίου σχέσεων μιας κοινωνίας. (C. Schmitt, *Πολιτική θεολογία*, *ό.π.*, σσ. 17-23, 35-37, 60-61.) Και υπέρβαση ορίων στην πολιτική και τη νομική τάξη σημαίνει να έχουμε μια «κατάσταση έκτακτης ανάγκης» (*ό.π.*, σ. 17.), η οποία δεν αφορά σε τρέχοντα έκτακτα ζητήματα άσκησης της εξουσίας όσο ακραία και αν είναι. Η *έκτακτη ανάγκη* είναι μια έννοια αμιγώς πολιτειολογική συνυφασμένη με τη νεωτερική έννοια της κυριαρχίας και αφορά στην περίπτωση υπέρβασης μιας πολιτειακής κανονικότητας, μιας «εξαίρεσης», και στην ανάγκη πολιτικής και νομικής αιτιολόγησής της. (*ό.π.* Κ. Τσουκαλά, *Ο Αόρατος Λεβιάθαν. Δημοκρατία, δικαιοσύνη και ηθική στα χρόνια της κρίσης*, επιμ. Γεωργία Θάνου, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2020, σσ. 271-272 και υποσημείωση 50.) Κάτι ωστόσο όχι εύκολο, αφού εξ ορισμού αφορά κατάσταση πέρα από την περιοχή της θεσμικής και νομικής ισχύος της εξουσίας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Schmitt, παραθέτει τη ρήση του Kirkegaard: «Η εξαίρεση έξηγεῖ τὸ γενικὸ καὶ τὸν ἑαυτὸ της. (...) ἡ εξαίρεση στοχάζεται τὸ γενικὸ μὲ ἐνεργὸ πάθος.» (*ό.π.*, σ. 32.), για να υποδηλώσει τον τρόπο επίλυσης του τελικού αδιεξόδου της νομικής ορθολογιστικής σκέψης και του κανόνα δικαίου ακόμη και στη συνταγματική υπεροχή που προσφέρουν στο κράτος. Για να τονίσει μάλιστα το ζήτημα των ορίων κάθε κατεστημένης δικαιοτικής τάξης, αναφέρει και τη σχετική ρήση του Γερμανού συνταγματολόγου Gerhard Anschütz (1867-1948) για την αδυναμία του δικαίου να αντιμετωπίσει τις «εξαίρεσεις»: «Στὸ σημεῖο αὐτὸ σταματάει τὸ συνταγματικὸ δίκαιο.» (*ό.π.*, σ. 31 και υποσημειώσεις 28, 29.). Με τα τέσσερα κείμενα της πραγματείας του ο Schmitt επιχειρεί να καταδείξει την ανθρωπολογική διάσταση της πολιτικής όχι ως ιδέας, αλλά ως εργώδους σταθεροποίησης και δυνητικά πραγμάτωσης, των υπαρκτικών προϋποθέσεων ανθρώπου και

Στην εποχή μας που η πολιτική διακρατικοποιείται ολοένα και περισσότερο, ποιες πιθανές μορφές ενός τύπου μετα-εξαιρέσεων θα απασχολήσουν την παγκόσμια κοινότητα σε συνθήκες μετα-κυριαρχίας του κράτους, της κοινωνίας και του ανθρώπου, και με ποιες συνέπειες για τη σύγχρονή μας πολιτειακή εμπειρία σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο;³⁸ Η ανακαίνιση της ταυτότητας της σύγχρονης κοινωνίας και κάθε θεσμικής της έκφρασης συνολικά, σύμφωνα με το είναι του ανθρώπινου προσώπου του κόσμου όπως η ορθόδοξη θεολογία το κατανοεί, το ερμηνεύει και το διακονεί *υπέρ της του κόσμου ζωής*, μπορεί να σταθεροποιεί την ηθική ταυτότητα της πολιτικής στο μέτρο της εξαιρέσιμης δυναμικής της. Αποκλειστικά και μόνο το «ήθος» που βρίσκεται στην καρδιά της σύγχρονης ορθόδοξης θεολογικής ανθρωπολογίας προσφέρει τη δυνατότητα της «ηθικής» ανακαίνισης πρωτίστως της θέσης και της αντίληψής μας, ώστε να αφουγκραζόμαστε και όχι απλώς να γνωρίζουμε, τον χτύπο της καρδιάς του δικαίου που είναι η «εξαίρεση», συνταιριασμένη με τον παλμό της ζωής και με την παραμικρή αίσθηση όλων όσων συνθέτουν τον κόσμο μας. Τότε, μπορούμε να «βλέπομεν γάρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι» (*Kor. Α΄, 13,12.*) το δίκαιο και κάθε θεσμική του έκφραση στην προοπτική της καταλλαγής του στον μητρικό γνόφο της αγάπης όπου προσφέρεται η «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» (*Kor. Α΄, 13,12.*) δυνατότητα της αληθινής γνώσης μέσα στην πληρότητα της θεανθρώπινης σχέσης κτιστού

κόσμου, κατά την ιστορική μορφοποίηση του δημόσιου χώρου, του κράτους και των θεσμών. Διαδικασία στην οποία δομικά περιλαμβάνεται η εκκοσμικευτική πρόσληψη του θεολογικού στοιχείου προκειμένου τα σχήματα εξουσίας και οι θεσμικοί μηχανισμοί του κράτους που ο δυτικός κόσμος κυοφόρησε ήδη από το Μεσαίωνα, να αποκτήσουν σώμα και λειτουργικότητα συμβατά με την ανθρώπινη εσωτερικότητα. Ο Schmitt επισημαίνει ότι χωρίς την εκκοσμίκευση, «διόλου δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κατανόηση τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς ἱστορίας μας.» (ό.π., σ. 12.) Ἴσως γι' αυτό τον λόγο διατυπώνει εισαγωγικά τη θέση του για «τὸ πολιτικὸ στοιχεῖο» ως «τὸ ὅλικὸ στοιχεῖο» (ό.π., σ. 12.) ορίζοντάς με αυτό τον τρόπο τη διήκουσα έννοια της σταθερής και κρίσιμης για τον πολιτισμό, σχέσης της χριστιανικής θεολογίας με το δίκαιο και τη νομική του μορφή, ἄσχετα από πρόσκαιρα χαρακτηριστικά τους και μεταβολές επιστημολογικού, κοινωνικού ή θεσμικού επιπέδου. (ό.π., σσ. 11-14.)

Ο Schmitt πραγματεύεται την έννοια της πολιτικής θεολογίας υπό το φως του έργου θεωρητικών της φιλοσοφίας, της πολιτικής και της νομικής από τον Bodin και τον Hobbes έως τον Marx και τον Engels, τον Cortes και τον Kant, τον Kelsen και τον Weber, κ.λπ. έχοντας ως αφετηρία την κατανόηση της υποκατάστασης του μεταφυσικού περιεχομένου της ιστορίας με στοιχεία ανθρωπολογικά στο βαθμό που αυτά συνδέονται με την ηθικοοικονομική διαδικασία ανάπτυξης της δομής της κοινωνίας. Σκοπός του δεν θεωρούμε ότι ήταν να καταδείξει τους επιστημολογικούς δεσμούς μεταξύ θεολογίας και νομικής επιστήμης. (σε αυτό το σημείο διατυπώνουμε την αντίθεσή μας με τη θέση του Π. Κονδύλη ότι ο Schmitt δεν επιτυγχάνει την απόδειξη «τῆς δομικῆς ἀντιστοιχίας μεταξύ νομικῆς ἐπιστήμης καὶ θεολογίας» (Π. Κονδύλη, «Επιλεγόμενα», στο C. Schmitt, *Πολιτική θεολογία*, ό.π., σσ. 131-132.) Το ενδιαφέρον του σε αυτή την αναζήτηση επικεντρώνεται στο αυξανόμενο έλλειμμα πολιτικού στοιχείου του νεωτερικού κράτους, και στα αδιέξοδα που η ιδεολογικοποίηση των μορφών εξουσίας προκαλεί.

³⁸ Α. Heywood, *Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, ό.π., σσ. 815-836.

και ακτίστου. Εκεί το δίκαιο μεταλαμβάνει το ευχαριστιακό σώμα του, για να μπορεί «ἄρτι», μέσα στον ιστορικό χρόνο, να αναφέρεται στο «τότε» του «ἐπιγνώσομαι» και «ἐπεγνώσθην»³⁹ εκείνης της αλήθειας που σώζει εδώ και τώρα. Σε αυτή την προοπτική το δίκαιο ως λόγος και ως πράξη, μπορεί να αποκτά σώμα, ζωή και δυνατότητα ύπαρξης πέρα από τα όρια της αναγκαιότητας.

Θεωρούμε, ότι, η θέση του Βενιζέλου για τη σχέση πολιτικής θεολογίας και συνταγματικής ηθικής στην προοπτική των προκλήσεων που μαστίζουν τον σύγχρονο κόσμο, είναι μια θέση πολιτική που στηρίζεται στην επιστημονική τεκμηρίωση των προτάσεων της. Έχει, επομένως, και την ανάλογη της μεθοδολογική ιδιομορφία. Ο συγγραφέας, κατά τη γνώμη μας, επιλέγει να εκθέσει τη σχέση πολιτικής θεολογίας και συνταγματικής ηθικής στην εσωτερική πραγματικότητα της «εξαίρεσης» όπου ο δημόσιος χώρος βρίσκει το χάρισμα της ανθρώπινης απεραντοσύνης. Κατά τον Kirkegaard, η «εξαίρεση στοχάζεται τὸ γενικὸ μὲ ἐνεργὸ πάθος».⁴⁰ Χωρίς καμία ασφαλή πρόσδεση στο δικαϊκό κατεστημένο που η θεσμική κυριαρχία των μηχανισμών εξουσίας διατηρούν ακμαίο, η «εξαίρεση» με μόνη πυξίδα την ίδια «χάρη» που κάνει τη θεολογία να μην χάνει ποτέ τον προσανατολισμό της, ταξιδεύει στις θάλασσες του νόμου αναζητώντας τον τόπο της: τη δικαιοσύνη του Θεού. Αυτή η περιπέτεια κρατά την καρδιά του δικαίου ζωντανή με μόνο πραγματικό οδηγό τον άνθρωπο. Και τον λόγο για αυτή την ανθρωπολογική υπόσταση του δικαίου ως πραγματικότητας και όχι ως συστήματος σκέψης, βρίσκουμε στη θεολογία ως «χάρη» και ως «δυνατότητα» να μπορεί ο άνθρωπος να βλέπη τὰ πράγματα «θ ε ο λ ο γ ι κ ῶ ς».⁴¹

Ο συνταγματικός ρεαλισμός της πρότασης του Βενιζέλου, ενώ παραμένει επιστημονικά συνεπής προς τη νομική του γενέτειρα, είναι τολμηρά ευθυγραμμισμένος με τον μυστικό ρεαλισμό της ορθόδοξης θεολογίας, όπου η θεανθρώπινη προσωπική κοινωνία επιτρέπει την εμπειρία της ζωής του κτιστού σε αντεστραμμένη εσχατολογική προοπτική. Η πραγματική σχέση της πολιτικής θεολογίας και της συνταγματικής ηθικής, μόνο στην ερημική ησυχία της «εξαίρεσης» μπορεί να είναι περισσότερο από λογικοί συσχετισμοί, προσωπική

³⁹ βλ. στο *Kor. Α΄*, 13,12-13: *βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου καὶ ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην.*

⁴⁰ C. Schmitt, *Πολιτική θεολογία*, ό.π., σ. 32.

⁴¹ Δ. Γ. Κουτρουμπή, *Ἡ χάρις τῆς θεολογίας*, έκδ. Δόμος, Ἀθήνα, ²2018, σ. 24· βλέπε στο ίδιο, σ. 26, τη χαρακτηριστική φράση του Κουτρουμπή: «*Θ ε ο λ ο γ ι α ε ἶ ν α ι ἡ χ ά ρ ι ς τ ο ὗ ὁ ρ θ ο φ ρ ο ν ε ἶ ν, ἡ χ ά ρ ι ς τ ο ὗ ὁ ρ ᾶ ν τ ὸ ν Θ ε ὸ ν καὶ τὰ ἔ ρ γ α ᾶ ἐ π ο ἶ ῃ σ ε ν ὁ Θ ε ὸ ς.*»

προσπάθεια του ανθρώπου να είναι ανθρώπινος μέσα σε μια πραγματικότητα όπως της εποχής μας, που μπορούμε ασφαλώς να την χαρακτηρίσουμε απάνθρωπη⁴².

Συμπεράσματα

Κλείνοντας το βιβλίο του *Πολιτική θεολογία και συνταγματική ηθική* ο Ευάγγελος Βενιζέλος αναφέρει ότι η Εκκλησία και η Πολιτεία «πρέπει να το “πάρουν αλλιώς”, πρέπει να σκεφθούν γύρω από τα θέματα αυτά [εννοεί τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας στο συγκεκριμένο κεφάλαιο] σε τελείως διαφορετική βάση, νομικά διαφορετική, πραγματολογικά διαφορετική, σύγχρονη, ευρωπαϊκή, ανοικτή, και θα δούμε τότε ότι τα πράγματα λύνονται πολύ πιο εύκολα και με πολύ μεγαλύτερη κοινωνική συναίνεση και νομική ασφάλεια».⁴³ Στην καταληκτική αυτή διατύπωση εμπεριέχεται η κατανόηση ενός χρόνου τετελεσμένου, όπου τα αδιέξοδα έχουν διαμορφωθεί. Εμπεριέχεται όμως, και η πρόθεση μιας δράσης που ακόμη δεν έχει αναληφθεί παρά τη βεβαιότητα ότι επείγει, για να βρεθεί η σωτήρια διέξοδος. Η εποχή των μεγάλων θεωρητικών αφηγήσεων που πάσχιζαν να βρουν τον τρόπο να «απομαγεύσουν» την ανθρώπινη κατάσταση από τη θνησιγενή μοίρα της, έχει γίνει σκόνη στον άνεμο της ιστορίας. Σκόνη που όμως, μένει και θα μένει, να αιωρείται στον μετανεωτερικό θόλο που σκεπάζει τη ζωή της ανθρωπότητας. Ο κόσμος του 21ου αιώνα κουβαλά την ιστορική κληρονομιά του και παραμένει ένας κόσμος κομματιασμένος, αποσπασματικός αναζητώντας με περισσότερη επίγνωση από ότι στη νεωτερική εποχή, μια ενότητα νοήματος που να μπορεί να βιωθεί πέρα από τις ατομοκεντρικές επιθυμίες και τις στοχαστικές ακροβασίες της κατακερματισμένης επιστήμης και διανοήσης του νεωτερικού πολιτισμού, που κόστισαν βαρύ τίμημα στην ανθρωπότητα.⁴⁴

Η μαρτυρία της ορθόδοξης Εκκλησίας διακρίνεται διαχρονικά και στην εποχή μας, και παρά τις επιμέρους θεσμικές υστερήσεις και υποχωρήσεις της πολιτικής της ακεραιότητας, από το ασκητικό σθένος της διακονίας του πληρώματός της, της εν Χριστώ ενότητας ανθρώπου και δημιουργίας. Και το πράττει αυτό με οικουμενική συνείδηση πέρα από

⁴² Βλέπε για την έννοια του «απανθρωπισμού» στο Ν. Berdyaev, *Το πεπρωμένο του ανθρώπου στον σύγχρονο κόσμο*, ό.π., σσ. 31εξ. Και κυρίως σσ. 31-46. Ο. Clement, *Η Θεολογία μετά τον “θάνατο του Θεού”*. Δοκίμια για μιάν απάντηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο σύγχρονο άθεϊσμό, μτφρ. Δ. Ανδρονίκου, επιμ. Δ. Κουτρομπής, Χρ. Γιανναράς, κ.α., σειρά *Σύνορο*, τόμος έβδομος, έκδ. Αθηνά, Αθήνα, 1973, σσ. 49εξ.

⁴³ Ευ. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική*, ό.π., σ. 262.

⁴⁴ Ν. Berdyaev, *Το πεπρωμένο του ανθρώπου στον σύγχρονο κόσμο*, ό.π., σσ. 90-93. Ο. Clement, *Η Θεολογία μετά τον “θάνατο του Θεού”*, ό.π., σσ. 30-52, 153.

κατασκευασμένες αποκλειστικότητες. Η ζωή της Εκκλησίας ως βίος και λόγος εν Χριστώ, η πορεία της μέσα στην ιστορία, το έργο των Πατέρων και συνολικά η έκφραση της πολιτειότητάς της, είναι μια διαρκής πολιτική πράξη. Το κείμενο *Υπέρ της του κόσμου ζωής*⁴⁵ αποτελεί περιεκτική σύνοψη του ήθους και της συνείδησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την κατάσταση του σύγχρονου κόσμου, καταδεικνύοντας όλα τα πεδία στα οποία η θεολογία της οφείλει να αναλάβει δράση. Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, της ειρήνης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της ειρηνικής συνύπαρξης και συνεργασίας των λαών, είναι μόνο κάποια από τα κομβικά στοιχεία του κειμένου σε σημεία του οποίου εδώ αναφερθήκαμε⁴⁶. Πρόκειται για θεολογικό λόγο κατεξοχήν πολιτικό, που γνωρίζει «από περιουσίας»⁴⁷ και οφείλει να το πράξει και στην εποχή μας, πως να ζει ταπεινά και να διαλέγεται με τον άνθρωπο, εκφέροντας λόγο «ολοκληρωμένο», μία θεολογία «όλοκληρωμένη»⁴⁸ όπως και ο Βενιζέλος την τονίζει.

Μία θεολογία, που δεν «σιωπά»⁴⁹, αλλά αξιοποιεί δυναμικά το θεολογικό, το πολιτικό, το ηθικό στην τριαδική τους, όχι αναλογία αλλά ενότητα, για να κατανοήσει, να ερμηνεύσει, να «εγκοσμικεύσει εκ νέου το Ευαγγέλιο»⁵⁰, με «ὄρους ὄχι πολεμικής ἀλλὰ “σαρκωτικῆς” ἱεραποστολῆς»⁵¹, μπορεί να διακονήσει τον άνθρωπο και τον κόσμο με ήθος εσχατολογικό, και κοινωνικότητα ασκητική, για να τον σώσει.⁵² Είναι ευθύνη πρωτίστως εάν όχι αποκλειστικά, της σύγχρονης ορθόδοξης θεολογίας να διανοίξει ευχαριστιακά τον δημόσιο χώρο όπου η πολιτική, η δημοκρατία, το δίκαιο μπορούν να διανύουν πέρα από τη ζώνη ασφαλείας «της “αποστειρωμένης” δημόσιας ἀρένας»⁵³ τον δικό τους επικίνδυνο δρόμο ελευθερίας για να φτάσει ο κόσμος στη μυστική «μεθόριο»⁵⁴ του εδώ και τώρα ασκητικού αγώνα του ανθρώπου που «γίνεται κι αὐτὸς ἕνα ζωντανὸ μ ε θ ό ρ ι ο ν, μιὰ σχέση δυναμική»⁵⁵ προς χάριν της θέωσης της δημιουργίας.

⁴⁵ Βλέπε στις συνολικά 82 παραγράφους του κειμένου *Υπέρ της του κόσμου ζωής*, ὁ.π., την περιεκτική ανάπτυξη των θεμάτων που απασχολούν τη σύγχρονη Ορθόδοξη Εκκλησία και τη θεολογία της.

⁴⁶ ὁ.π., κεφ. 2, §10 (σ. 18.).

⁴⁷ μητρ. Ι. Ζηζιούλα, *Ἡ κτίσις ὡς Εὐχαριστία*. ὁ.π., σ. 12.

⁴⁸ Εὐ. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική*, ὁ.π., σ. 202.

⁴⁹ *Υπέρ της του κόσμου ζωής*, ὁ.π., § 80 (σ. 173.).

⁵⁰ Στ. Γιαγκάζογλου, «Επίμετρο» στο *Υπέρ της του κόσμου ζωής*, ὁ.π., σ. 192.

⁵¹ π. Ι. Χρυσανγή, «Θεολογώντας στὸν 21ο αἰῶνα», ὁ.π., σ. 67.

⁵² ὁ.π., σσ. 179-192. Εὐ. Βενιζέλου, *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική*, ὁ.π., σσ. 200-203, 216-217.

⁵³ *Υπέρ της του κόσμου ζωής*, ὁ.π., § 80 (σ.172-175.).

⁵⁴ π. Ι. Χρυσανγή, «Θεολογώντας στὸν 21ο αἰῶνα», *Σύναξη* τχ. 144/ 2017, Ἀθήνα, σ. 65.

⁵⁵ Ο. Clement, *Ἡ Θεολογία μετὰ τὸν “θάνατο τοῦ Θεοῦ”*, ὁ.π., σ. 172.

Πηγές

Η Καινή Διαθήκη, έκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα, 2015^{ια΄}.

Αγίου Νικολάου Καβάσιλα, «Τῇ εὐσεβεστάτῃ Αὐγούστῃ. Περὶ τόκου», (στον ιστότοπο: http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/agios_nikolaos_kabasilas/peri_tokoy.htm, ημερομηνία πρόσβασης, 22.6.2025).

Πλάτων, *Πολιτεία*, εισαγωγή-μτφρ.-ερμηνευτικά σημειώματα Ν. Μ. Σκουτερόπουλου, εκδ. Πόλις, Ἀθήνα, 2002.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Βενιζέλος, Ευ., *Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική. Μελέτες και δοκίμια*, εκδ. Αρμός, Ἀθήνα, 2024

- «Προκλήσεις και προοπτικές για το μέλλον της Ευρώπης» στο *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική. Τετραμηνιαία Πολιτική και Οικονομική Επιθεώρηση*, τχ. 29, εκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα, 2013.

Berdyaev, N., *Το πεπρωμένο τοῦ ἀνθρώπου στο σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ευ. Β. Γιούλτση, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1980.

Γιαγκάζογλου, Στ., «Επίμετρο» στο *Υπέρ της του κόσμου ζωής. μία ορθόδοξη χριστιανική προσέγγιση στα φλέγοντα ζητήματα της σύγχρονης ζωής*, επιμ. Π. Ι. Χρυσανγής, D. Bentley, μτφρ. Ν. Ασπρουλης, εκδόσεις Ακρίτας, Ἀθήνα, 2024.

- *Στο μεταίχμιο της θεολογίας. Δοκίμια για τὸν διάλογο θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ*, εκδ. Δόμος, Ἀθήνα, 2018.

Ζηζιούλας, Ι. (μητρ.), *Ἡ κτίσις ὡς Εὐχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στὸ πρόβλημα τῆς Οἰκολογίας*, επιμ. Ν. Ασπρούλης, εκδ. Πορφύρα, Ἀθήνα, 2019

Heywood, A., *Διεθνείς Σχέσεις και Πολιτική στην παγκόσμια εποχή*, μτφρ.-επιμ. Χρ. Φραγκονικολόπουλος, Φ. Προέδρου, εκδόσεις Κριτική, Ἀθήνα 2013.

Clement, O., *Ἡ Θεολογία μετὰ τὸν “θάνατο τοῦ Θεοῦ”.* Δοκίμια γιὰ μιὰν ἀπάντηση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὸ σύγχρονο ἀθεϊσμό, μτφρ. Δ. Ανδρονίκου, επιμ. Δ. Κουτρουμπής, Χρ. Γιανναράς, κ.α., σειρά *Σύνορο*, τόμος ἑβδομος, ἐκδ. Ἀθηνᾶ, Ἀθήνα, 1973.

Κουτρουμπής, Γ. Δ., *Ἡ χάρις τῆς θεολογίας*, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα, ²2018.

Paranikolaou, A., *ἡ πολιτική τῆς θέωσης. Ἡ Ὁρθοδοξία συναντᾷ τὴν Δημοκρατία*, Μτφρ. Ν. Ασπρούλης, εισαγωγή Π. Καλαϊτζίδης, σειρά Ἐν Διαλόγῳ - 2, Ἐκδ. Δημητριάδος, Βόλος, 2015.

Πολάνυι, Κ., *Ὁ Μεγάλος Μετασχηματισμός*, πρόλογος J. E. Stiglitz, εισαγωγή F. Block, F., μτφρ. Κ. Γαγανάκης, ἐκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2007.

Schmitt, C., *Πολιτική θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω ἀπὸ τὴ διδασκαλία περὶ κυριαρχίας*, μτφρ.-σημειώσεις-επιλεγόμενα Π. Κονδύλης, σειρά *Λεβιάθαν 2* ἐκδ. Κουκκίδα, Ἀθήνα ³1994

Σκουτερόπουλος, Ν. Μ., «Ερμηνευτικά Σημειώματα» στὸ Πλάτων, *Πολιτεία*, εισαγωγή-μτφρ.-ερμηνευτικά σημειώματα, ἐκδόσεις Πόλις, Ἀθήνα, 2002.

Τσουκαλάς, Κ., *Ὁ Αόρατος Λεβιάθαν. Δημοκρατία, δικαιοσύνη καὶ ἠθική στα χρόνια τῆς κρίσης*, επιμ. Γεωργία Θάνου, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα, 2020,

Wallerstein, Imm., *Ευρωπαϊκός Οικουμενισμός. Ἡ ρητορική τῆς δύναμης*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος, ἐκδ. Θύραθεν, Ἀθήνα, 2010.

Χρυσανγής, Ι. (π.), «Παράρτημα» στὸ *Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. μία ὀρθόδοξη χριστιανικὴ προσέγγιση στα φλέγοντα ζητήματα τῆς σύγχρονης ζωῆς*, επιμ. π. Ι. Χρυσανγής, D. Bentley, μτφρ. Ν. Ασπρούλης, ἐκδόσεις Ακρίτας, Ἀθήνα, 2024.

- «Θεολογώντας στὸν 21^ο αἰώνα», *Σύναξη* τχ. 144/2017, Ἀθήνα, σσ. 55-67.